

10. Ижакевич Г. П. Основные тенденции внутривидового развития и взаимодействия современных восточнославянских литературных языков / Г. П. Ижакевич, В. И. Кононенко // Міжнародний з'їзд славістів – ІХ. – Слов'янське мовознавство. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 17–45.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2017 р.

УДК 659.123.3+398.92(=161.3)

Я. Я. Іваноў

АФАРЫСТЫЧНАЕ ВЫКАЗВАННЕ ЯК МОЎНАЯ МАДЭЛЬ КРЫЛАТЫХ СЛОЎ

Іванов Є. Є. Афористичне висловлення як мовна модель крилатих слів.

Крилаті слова кваліфіковано як реальні й потенційні одиниці, протиставлені як узуальні й оказіональні на підставі визначення поняття крилатості – спільної для них категорійної ознаки. Визначено основні властивості крилатих слів, як-от: модельованість й усталеність. Представлено типові структурно-семантичні моделі крилатих слів. Виявлено, що модель афористичного висловлення має високий ступінь продуктивності, адже це підтверджено її значним кількісним представленням у фондах крилатих слів різних мов (у сучасній білоруській літературній мові понад 30 %).

Ключові слова: афористичне висловлення, мовна модель, крилате слово, білоруська мова, російська мова.

Іванов Е. Е. Афористическое высказывание как языковая модель крылатых слов.

Крылатые слова квалифицированы как реальные и потенциальные единицы, которые противопоставлены как узуальные и окказиональные на основании определения понятия крылатости как единого для них обеих категориального признака. Определены основные свойства крылатых слов – моделируемость и устойчивость. Выявлены основные структурно-семантические модели крылатых слов. Установлено, что модель афористического высказывания имеет высокую степень продуктивности, что подтверждено ее большей количественной представленностью в фондах крылатых слов различных языков (в современном белорусском литературном языке свыше 30%).

Ключевые слова: афористическое высказывание, языковая модель, крылатое слово, белорусский язык, русский язык.

Ivanov E. E. Aphoric Utterance as a Language Model of Winged Words.

Winged words were identified both as would-be and as objective language units that are contrasted as occasional and conventional. The main characteristics of winged words are language model and stability. Language model is determined by the formation of would-be winged word with the help of definite model of such language or speech units, which are characterized by stability (and / or reproducibility) of their structure. Stability is determined by the presence of unique link between all or the main would-be components of an winged word. This stability defines its reproducibility in speech (as a single quote or en-masse reproducible units) and its belonging to a particular type of free or stable units. The quality

of language model and stability of would-be winged words are closely linked with each other, which provides high degree of recurrence by native speakers and en-masse reproduction in speech of each would-be winged word.

The following main structural and semantic models of would-be winged words were found out: figurative word; non-figurative word; figurative combination of words; non-figurative combination of words; figurative expression; non-figurative expression; non-aphoristic figurative utterance; non-aphoristic non-figurative utterance; aphoristic figurative utterance; aphoristic non-figurative utterance. Each model has its own further differentiation according to the features of the structure and semantics, the degree of stability and idiomatic character, the implementation of poetic and rhetorical means and others. The model of aphoristic utterance has a very high degree of efficiency among other language models of would-be winged words. This fact is proved by the large quantitative index of its representation in the winged words stock in different languages (There are about 30% of aphoristic utterance in the winged words stock of the Modern Belarusian).

Key words: Aphoric Utterance, Language Model, Winged Word, Modern Belarusian, Modern Russian.

У фондах крылатых слоў сучасных беларускай і рускай моў заўважнае месца займаюць афарыстычныя адзінкі – такія выказванні, якія маюць сінтаксічную структуру, эквівалентную сказу, абагульнена-ўніверсальнае значэнне (адлюстроўваюць нерэфэрэнтныя сувязі паміж цэлымі класамі неадзінкавых рэалій) і характарызуюцца аўтасемантызмам (не патрабуюць для свайго разумення ніякага кантэксту) [1; 5; 6]. Аднак такія адзінкі звычайна ніяк спецыяльна не кваліфікуюцца (як мадэль крылатых слоў), не размяжоўваюцца з іншымі тыпамі крылатых слоў, асобна не апісваюцца і не даследуюцца.

Мэтай артыкула з'яўляецца вызначэнне афарыстычных выказванняў як адной з моўных мадэляў крылатых слоў на падставе кваліфікацыі паняцця крылатасці як лінгвістычнай катэгорыі, што ўласціва крылатым словам незалежна ад іх ужывання па-за аўтарскім кантэкстам, і паняцця мадэляванасці крылатых слоў у аўтарскім кантэксце.

Крылатыя словы, як вядома, з'яўляюцца гетэраморфнымі адзінкамі, якія вельмі складана, а ў многіх выпадках і немагчыма адназначна вызначыць як пэўны аб'ект і размежаваць на пэўныя класы паводле лінгвістычна абгрунтаваных крытэрыяў. Гэта вынікае з самой прыроды крылатых слоў, якія з'яўляюцца прамымі або трансфармаванымі цытатамі з разнастайных пісьмовых ці вусных тэкстаў. Таму ўсе найбольш значныя ў лінгвістычных адносінах кваліфікацыі і класіфікацыі крылатых слоў так ці інакш грунтуюцца на сувязі крылатай цытаты з яе тэкставай крыніцай, што робіць

крылатыя словы адной з разнавіднасцей інтэртэкстаў і пакідае іх за межамі ўласна лінгвістыкі як немадэліруемыя з пункту погляду сістэмнай арганізацыі мовы слоўныя комплексы.

Калі ж паспрабаваць ігнарыраваць сувязь крылатых слоў з іх тэкставымі крыніцамі, то тады змяняецца або знікае (г. зн. страчвае унікальнасць) аб'ект вывучэння ў залежнасці ад таго ці іншага разумення паняцця крылатасці (у дачыненні або толькі да абмежаванай колькасці лексічных, фразеалагічных ці парэміялагічных адзінак, якія паводле паходжання ўзыходзяць да пэўных тэкставых крыніц, або да неабмежаванай колькасці пэўным чынам экспрэсіўна, функцыянальна, стылістычна, генетычна і г. д. маркіраваных слоўных і звышслоўных адзінак, напрыклад, лацінізмаў у сучасных еўрапейскіх мовах).

Праблема кваліфікацыі і класіфікацыі крылатых слоў як уласна моўнага і, адпаведна, уласна лінгвістычнага аб'екта можа быць вырашана (у адным з магчымых кірункаў), калі звярнуцца да вызначэння паняцця крылатасці як лінгвістычнай катэгорыі (як той якасці або ўласцівасці, што адмяжоўвае крылатыя словы ад іншых адзінак яшчэ да таго моманту, пакуль яны пачалі ўжывацца па-за кантэкстам сваёй першакрыніцы, па-за аўтарскім маўленнем, да таго моманту, пакуль яны набылі або ім надалі статус «крылатых», а таксама як той якасці або ўласцівасці, што належыць крылатым словам як катэгорыі яшчэ да таго і незалежна ад таго моманту, пакуль яны пачалі асэнсоўвацца і кваліфікавацца спецыялістамі менавіта як «крылатыя» або як «некрылатыя»).

Прапанаваны падыход да вызначэння паняцця крылатасці істотна проціпастаўляецца акрэсленню крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы, паводле якой крылатыя словы і выразы адмяжоўваюцца ад іншых адзінак толькі будучы ўжо функцыянальна самастойнымі адзінкамі (як той якасці або ўласцівасці, што з'яўляецца ў крылатых слоў адначасова з набыццём імі або наданнем ім статуса «крылатых»).

Паводле вызначэння крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы асноўнымі якасцямі крылатых слоў з'яўляюцца шырокая ўжывальнасць у маўленні, агульнавядомасць, наяўнасць у свядомасць носьбітаў мовы асацыятыўнай сувязі з асобай аўтара, канкрэтнай тэкстай крыніцай ці ўвогуле літаратурай (літаратурным тэкстам). Аднак, словы ці выразы, ужыванне якіх яшчэ не выйшла за межы аўтарскага кантэксту, могуць успрымацца як патэнцыйна крылатыя, як ужо крылатыя або нават як ужо страціўшыя крылатасць, што не

мога быць вытлумачана разуменнем крылатасці толькі як дыферэнцыяльнай прыметы крылатых слоў толькі як ужо наяўных адзінак. Менавіта таму ў слоўніках і зборніках крылатых слоў вельмі часта можна сустрэць такія адзінкі, асацыятыўная сувязь якіх са сваёй першакрыніцай або яшчэ не набыла масавы характар (абмежавана індывідуальным маўленнем) або ўжо яго страціла (у выніку фразеалагізацыі ці парэміялагізацыі), а таксама адзінкі, якія маюць розную ступень ужывальнасці ў маўленні (не ўсе ўжываюцца масава) і вядомасці (не ўсе вядомыя большасці носьбітаў мовы).

Калі разумець крылатасць як катэгорыяльную прымету, то адзінкі, якія з'яўляюцца крылатымі, павінны валодаць ёй незалежна ад свайго функцыянальнага статусу, г. зн. у аднолькавай ступені і як патэнцыйныя, і як рэальныя крылатыя словы. Менавіта крылатасць як катэгорыяльная прымета павінна дэтэрмінаваць (спараджаць) крылатасць як прымету дыферэнцыяльную. Інакш кажучы, не ўсе, а толькі пэўныя адзінкі ў аўтарскім маўленні валодаюць (патэнцыйна) якасцю крылатасці, а г. зн. маюць шанец стаць крылатымі – пачаць паўтарацца ў чужым маўленні і набыць масавы характар узнаўлення і шырокую вядомасць (захаваўшы або страціўшы пры гэтым асацыятыўную сувязь са сваёй першакрыніцай). Патэнцыйныя крылатыя словы можна кваліфікаваць як аказіянальныя адзінкі ў процівагу рэальным крылатым словам як адзінкам узуальным. У гэтым сэнсе можна меркаваць, што ўсе без выключэння фразеалагізмы і прыказкі, а таксама многія лексічныя адзінкі ў сваёй гісторыі прайшлі абавязковую стадыю крылатасці (нядоўгі або працяглы час успрымаліся носьбітамі мовы як словы пэўнай асобы ці як словы з пэўнага тэксту).

Такое разуменне суадносін патэнцыйных і рэальных крылатых слоў, а таксама суадносін іх абодвух разам і ўсіх намінатыўных адзінак мовы (лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных), дазваляе разглядаць крылатыя словы як частку (падсістэму) мноства (сістэмы) уласна знакавых адзінак мовы, у якой колькасць аказіянальных утварэнняў (патэнцыйных крылатых слоў) у шмат разоў перавышае колькасць узуальных адзінак (рэальных крылатых слоў), аднак моўныя механізмы спараджэння новых і ўзнаўлення гатовых крылатых слоў нічым прыныпова не адрозніваюцца ад механізмаў спараджэння аказіянальных і ўзнаўлення ўзуальных лексічных, фразеалагічных і парэміялагічных адзінак (гэтыя механізмы з'яўляюцца не аднолькавымі, а ізаморфнымі).

Паводле асэнсавання крылатасці як катэгарыяльнай прыметы асноўнымі якасцямі крылатых слоў можна вызначыць мадэляванасць і ўстойлівасць (аблігаторныя ўзаемна дэтэрмінаваныя ўласцівасці), а таксама экспрэсіўнасць і вытворнасць (факультатыўныя адасобленыя ўласцівасці).

Пад мадэляванасцю трэба разумець утварэнне патэнцыйнага крылатага слова паводле пэўнай мадэлі такіх моўных ці маўленчых адзінак, якія паводле сваёй структуры характарызуюцца ўстойлівасцю (і / або ўзнаўляльнасцю). Гэта значыць, што сярод крылатых слоў не існуе адзінак, што былі б пабудаваны па структурна-семантычных мадэлях, якіх не было б рэалізавана раней у фондзе паэтычных ці рытарычных клішэ, ўстойлівых выказаў, прыказак, афарызмаў і г. д. дадзенай мовы (г. зн. што аказіянальнае ў крылатых словах абмежавана сферай намінацыі і спалучальнасці і не закранае сферу структурацыі моўных і маўленчых адзінак).

Пад устойлівасцю трэба разумець наяўнасць унікальнай сувязі паміж усімі або асноўнымі кампанентамі патэнцыйнага крылатага слова, якая дэтэрмінуе яго ўзнаўляльнасць у маўленні (як разавай цытаты ці як масава ўзнаўляльнай адзінкі) і яго прыналежнасць да пэўнага тыпу свабодных ці ўстойлівых адзінак. Устойлівасць патэнцыйных крылатых слоў, як правіла, дэтэрмінуецца ідыяматычнасцю на розных узроўнях (дэрывацыйным, лексічным, граматычным), што разумецца ў шырокім сэнсе як такое ўжыванне моўных знакаў, што спараджае асіметрыю паміж зместам іх кожнага паасобку і агульным зместам іх спалучэння ў межах пэўнай адзінкі.

Устойлівасць, як і мадэляванасць, – гэта абавязковая ўласцівасць патэнцыйных крылатых слоў (сярод крылатых слоў не існуе неўстойлівых адзінак). Якасці мадэляванасці і ўстойлівасці патэнцыйных крылатых словаў жорстка звязаны паміж сабой, што забяспечвае высокую ступень верагоднасці паўтарэння носьбітамі мовы і масавага ўзнаўлення ў маўленні кожнай патэнцыйнай крылатай адзінкі. Зразумела, што зусім не кожная патэнцыйная крылатая адзінка абіраецца носьбітамі мовы для ўзнаўлення ў сваім маўленні, аднак сам па сабе такі выбар быў бы істотна абмежаваны або немагчымы, калі б у патэнцыйных крылатых слоў не існавалі такія ўзаемна дэтэрмінаваныя якасці, як мадэляванасць і ўстойлівасць.

Можна вылучыць наступныя асноўныя структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных крылатых слоў: вобразнае слова

(Гарлахвацкі; Собакевич), бязвобразнае слова (мужык-беларус; прозаседавішыся; чудо-юдо), вобразнае спалучэнне слоў (свінтус грандыёзус; великий и ужасный; лебедь, рак и щука), бязвобразнае спалучэнне слоў (чарка і шкварка; искусство для искусства), вобразны выраз (дыпламаваны баран; плячысты на жывот; сена на асфальце; лебединая песня; человек в футляре), бязвобразны выраз (знак бяды; паміж пустак, балот беларускай зямлі; пачэсны пасад між народамі; государственная машина; гражданское мужество; грехи молодости), неафарыстычнае вобразнае выказванне (Да славы прагныя, ды вузкія ў плячах; Левая рука не знает, что делает правая), неафарыстычнае бязвобразнае выказванне (Ад прадзедаў спакон вякоў нам засталася спадчына; Вось такія дактары вымуць душу без пары; Кепска будзе; Грубо говоря, мягко выражаясь), афарыстычнае вобразнае выказванне (Аднак жа як свінню не кліч, яе заўсёды выдасць лыч; Лес не сякуць языкамі; Хваробы лечаць і атрутамі; Ходить бывает склизко / По камешкам иным; Человек человеку волк), афарыстычнае бязвобразнае выказванне (Дум не скуеш ланцугамі; Трэба дома бываць часцей, / Трэба дома бываць не гасцем; И жить хорошо, / И жизнь хороша; Смеяться, право, не грешно, / Над всем, что кажется смешно). Кожная з вызначаных структурна-семантычных мадэляў мае далейшую ўласную дыферэнцыяцыю паводле асаблівасцей структуры і семантыкі, ступені ўстойлівасці і ідыяматычнасці, рэалізацыі паэтычных і рытарычных сродкаў і інш.

Трэба размяжоўваць структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных і рэальных крылатых слоў, таму што ўзнаўляючыся па-за аўтарскім кантэкстам крылатыя словы могуць набываць вобразнасць, якой у іх не было ў першакрыніцы, а таксама відазмяняцца. Так, выказванне *Цвёрда трымаўся юнак на дапросе ў творы А. Куляшова з'яўляецца бязвобразным* (мае прамы агульны сэнс і прамы сэнс асобных кампанентаў), аднак па-за творам ужываецца ўжо як вобразнае крылатае выказванне (у пераносным сэнсе ў дачыненні да таго, хто маўчыць, не хоча размаўляць, не адказвае на пытанні і да т. п.). Крылатае афарыстычнае выказванне *И на солнце бывают пятна* паходзіць з паэмы «Россіяда» (1779) расійскага паэта М. Хераскава, у якой ўжываецца ў іншай форме: *И в солнце, и в Луне есть темные места*.

Не кожная згаданая структурна-семантычная мадэль патэнцыяльных крылатых слоў аднолькава прадуктыўная ў набыцці

імі крылатасці як дыферэнцыяльнай прыметы. Ступень прадуктыўнасці кожнай мадэлі, відаць, прама прапарцыянальная яе прадстаўленасці ў фондзе рэальных крылатых слоў дадзенай мовы.

Даволі значная колькасць рэальных крылатых слоў пабудавана па мадэлі афарыстычных выказванняў. Так, у крылатым фондзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы [2; 3] налічваецца, паводле нашай ацэнкі, каля 30 % афарыстычных выказванняў [4], што сведчыць аб дастаткова высокай ступені прадуктыўнасці гэтай мадэлі крылатых слоў. Напрыклад, з уласна беларускіх літаратурных крыніц: *Калок свой мілейшы, як чужыя клямкі* (Ф. Багушэвіч); *Няма таго, што раньш было; Проці цяжэння зможа толькі жывое паплыць; Рупная пчала ўмее ў соты мёд сабраць і з горкіх кветак; Хваробы лечаць і атрутамі* (М. Багдановіч); *Вучыся, нябожа, вучэнне паможа; Кіньма сваркі і звадкі* (Я. Купала); *А парогі – прэч з дарогі; Жывуць на свеце людзі з вуды, але не ўсе і не заўсюды; Назад не прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай уплывае; Хоць, праўда, хлеб ядуць і з вуды, але не ўсе і не заўсюды* (Я. Колас); *Другі баран – ні «бэ», ні «мя», а любіць гучнае імя; Каб сонца засланіць – вушэй асліных мала; Малому веліччу быць хочацца заўсёды* (К. Крапіва); *Кожны чалавек – гэта цэлы свет* (К. Чорны); *Без чалавечнасці не будзе вечнасці* (П. Панчанка) і інш.

Усе крылатыя словы, якія спараджаюцца ў аўтарскім кантэксте па мадэлі афарыстычнага выказвання характарызуюцца высокай ступенню ўстойлівасцю сваіх кампанентаў і таму маюць надзвычай высокі шанец увайсці ў склад узнаўляльных адзінак.

Крылатыя словы можна разглядаць як патэнцыйныя і як рэальныя моўныя адзінкі, якія проціпастаўляюцца як аказіянальныя і ўзуальныя на падставе наяўнасці аднолькавай і іх уласцівасці крылатасці на падставе яе разумення як катэгарыяльнай прыметы. Асноўнымі якасцямі крылатых слоў можна вызначыць мадэляванасць і ўстойлівасць (аблігаторныя ўзаемна дэтэрмінаваныя якасці), а таксама экспрэсіўнасць і вытворнасць (факультатыўныя адасобленыя якасці). Пад мадэляванасцю трэба разумець утварэнне патэнцыйнага крылатага слова паводле пэўнай мадэлі такіх моўных ці маўленчых адзінак, якія паводле сваёй структуры характарызуюцца ўстойлівасцю (і/або ўзнаўляльнасцю). Пад устойлівасцю трэба разумець наяўнасць унікальнай сувязі паміж усімі або асноўнымі кампанентамі патэнцыйнага крылатага слова, якая дэтэрмінуе яго ўзнаўляльнасць у маўленні (як разовай цытаты ці як масава ўзнаўляльнай адзінкі) і яго

прыналежнасць да пэўнага тыпу свабодных ці ўстойлівых адзінак. Якасці мадэляванасці і ўстойлівасці патэнцыйных крылатых словах жорстка звязаны паміж сабой, што забяспечвае высокую ступень верагоднасці паўтарэння носьбітамі мовы і масавага ўзнаўлення ў маўленні кожнай патэнцыйнай крылатай адзінкі.

Можна вылучыць наступныя асноўныя структурна-семантычныя мадэлі патэнцыйных крылатых слоў: вобразнае слова; бязвобразнае слова; вобразнае спалучэнне слоў; бязвобразнае спалучэнне слоў; вобразны выраз; бязвобразны выраз; неафарыстычнае вобразнае выказванне; неафарыстычнае бязвобразнае выказванне; афарыстычнае вобразнае выказванне; афарыстычнае бязвобразнае выказванне. Кожная з мадэляў мае далейшую ўласную дыферэнцыяцыю паводле асаблівасцей структуры і семантыкі, ступені ўстойлівасці і ідыяматычнасці, рэалізацыі паэтычных і рытарычных сродкаў і інш.

Мадэль афарыстычных выказванняў мае вельмі высокую ступень прадуктыўнасці сярод іншых мадэляў патэнцыйных крылатых слоў, што пацвярджаецца вялікімі колькаснымі паказчыкамі яе прадстаўленасці ў фондзе рэальных крылатых слоў розных моў (у крылатым фондзе сучаснай беларускай літаратурнай мовы налічваецца каля 30 % афарыстычных выказванняў).

Літаратура

1. Іваноў Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : [манаграфія] / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.
2. Іваноў Я. Я. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік : у 2 ч. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2004. – Ч. 1 : 3 іншамоўных (еўрапейскіх і амерыканскіх) крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў ; пад рэд. Я. Я. Іванова. – 136 с.
3. Іваноў Я. Я. Крылатыя выразы ў беларускай мове : тлумачальны слоўнік : у 2 ч. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2006. – Ч. 2 : 3 рускамоўных літаратурных і фальклорных крыніц XII–XX стст. / С. В. Венідзіктаў, І. Л. Даніленка, С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, В. В. Чэх. – 208 с.
4. Іваноў Я. Я. Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст. : тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.
5. Іваноў Я. Я. Праблема ўласна лінгвістычнага вызначэння паняцця «афарызм» / Я. Я. Іваноў // *Веснік Гродзенскага дзярж. ун-та імя Я. Купалы. Сер. 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія.* – 2011. – № 1 (108). – С. 95–102.
6. Іванов Е. Е. Об основных типах афористических высказываний / Е. Е. Иванов // *Вестник Магилёвского дзярж. ун-та імя А. А. Куляшова.* – 2009. – № 1 (32). – С. 126–132.

Стаття надійшла до редакції 07.10.2017 р.